

Любов Струганець, Олександра Бобесюк,
Ольга Веремчук, Ірина Заліпська, Тетяна Мельник

КУЛЬТУРА МОВИ: ВІД ТЕОРІЇ ДО ПРАКТИКИ

Монографія

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА – БОГДАН

УДК 811.161.2
ББК 81.411.1-7
К 90

Рецензенти:

член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук,
професор, завідувач відділу стилістики та культури мови
(Інститут української мови НАН України)

Світлана Єрмоленко;

дійсний член НАПН України, доктор філологічних наук,
професор, завідувач кафедри стилістики української мови
(Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова)

Любов Мацько;

кандидат філологічних наук, професор кафедри історії
та культури української мови (Чернівецький національний
університет імені Юрія Федьковича)

Надія Бабич.

*До друку рекомендувала вчена рада
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка (протокол № 5 від 1 грудня 2015 року)*

К 90 **Культура мови : від теорії до практики : монографія** / Л. Струганець, О. Бобесюк, О. Веремчук та ін. ; [за ред. Л. Струганець]. — Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 2015. — 216 с.

ISBN 978-966-10-4438-7

У монографії схарактеризовано засадничі положення культури мови в оновленій парадигмі наукових знань. Репрезентовано культуру мови як лінгвістичну дисципліну, зорієнтовану на нормативний і якісний аспекти мови, на культивування мовного еталону.

Для мовознавців — наукових працівників, викладачів, аспірантів, студентів і вчителів.

УДК 811.161.2
ББК 81.411.1-7

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу автора чи видавництва.*

978-966-10-4438-7

9 789666 1044387

© Л. Струганець, О. Бобесюк,
О. Веремчук, І. Заліпська, Т. Мельник, 2015
© Навчальна книга — Богдан, 2015

*Головний рідномовний обов'язок
кожного свідомого громадянина –
працювати для збільшення культури
своєї літературної мови.*

Іван Огієнко

Передмова

Невід'ємним складником теорії літературних мов виступає культура мови, яка виокремилась як самостійна лінгвістична дисципліна у 50-60-ті рр. XX ст. Наприкінці XX – на поч. XXI ст. галузь активно розвивається. Сьогодні це дисципліна з широкою проблематикою досліджень, зі своїм термінологічним апаратом, який закономірно зазнає оновлення й уніфікації. Якщо значення культури мови в соціумі науковці студіюють активно, то ключові поняття галузі ще потребують лінгвістичного осмислення.

В україністиці проблеми культури мови були в центрі наукових студій багатьох учених і культурних діячів кінця XIX – поч. XX ст.: Олени Пчілки, І. Франка, Лесі Українки, І. Верхратського, В. Гнатюка, І. Огієнка, О. Курило, М. Гладкого, М. Сулими, В. Ганцова, О. Синявського та ін. Дослідники і письменники зверталися до таких аспектів мовної культури, як зв'язок із загальною культурою людини, духовністю суспільства, нормування мови, проблема іншомовних запозичень і новотворів, культура мови перекладу, зв'язок культури мови з лексикографією та ін. Їхня літературна і наукова творчість, редакторська робота, мовні рецензії та консультації у газетах і часописах сприяли усталенню загальнолітературних норм, практичному вирішенню проблем добору засобів вираження із народно-розмовної мови.

Термін «мовна культура» безпосередньо пов'язаний із розвитком теорії літературних мов, яка розроблялася, зокрема, в чеському мовознавстві у 30-ті роки XX ст. У Празькому лінгвістичному гуртку досить плідно було застосовано функціональний підхід до вивчення літературної мови і сформульовано теоретичні засади культури чеської мови. Празькі вчені висунули своє розуміння суті літературної мови, обґрунтували теорію мовної норми і кодифікації, розробили теорію мовних стилів, застосували функціональний підхід до стилю. У вступі до доповіді, виголошеної на IV лінгвістичному з'їзді в Копенгагені 1936 року, Б. Гавранек поставив питання, чи є взагалі мовна норма, нормування літературної мови і мовна культура предметом лінгвістичного вивчення, чи належить її дослідження до наукових лінгвістичних завдань? У згаданій доповіді він ствердно

відповів на це запитання. Празькі мовознавці, окресливши коло проблем мовної культури, наголосили на свідомому «перетворенні мови як простого засобу, простого представника об'єктивного світу, в самостійний об'єкт нашої уваги, наших роздумів, наших емоцій» [Навránek 1935, с. 2].

Поняття мовної культури передусім розглядалося як удосконалення літературної мови, в ширшому плані – як культура вираження й передачі думок. Заслугою лінгвістики 30-х рр. ХХ ст. був вироблений погляд на мовну культуру як на мовну діяльність, як свідому цілеспрямовану турботу про літературну мову. Одночасно враховувалася й мета цієї діяльності, тобто сама культивована мова, а також мовна культура тих, хто користується літературною мовою, тобто носіїв мови. Ця багатоаспектність поняття і багатозначність терміна спричинилися до спроб диференціювати в понятійному і термінологічному відношеннях широке поняття мовної культури. Зокрема, розрізняють рівень мови і рівень мовлення, а також стан мови і мовну діяльність. Відповідно кваліфікують поняття мовної і мовленнєвої культури, розмежовуючи стан мови, її системи і норми з урахуванням властивих їй комунікативних завдань, а також стан і рівень комунікації у певний час і в конкретному суспільстві. Інший аспект – культура мови як культивування (удосконалення) мови і мовних висловлювань. У працях чеських і словацьких мовознавців [НЗЛ] виділено чотири кола явищ, які входять у різному обсязі в поняття мовної культури: а) явища, що стосуються мови, – йдеться про мовну культуру у власному значенні цього слова; б) явища, що стосуються мовлення, – інколи цей аспект диференціюється і термінологічно, і тоді йдеться про культуру мовлення. Причому в обох сферах (у сфері мови і мовлення) розрізняють 1) культуру як стан, рівень (мови і мовлення), 2) культуру як діяльність, тобто культивування (удосконалення) мови і мовлення.

Культуромовні проблеми стали предметом узагальнення в теоретичних працях із розвитку слов'янських літературних мов. Наприклад, у русистичі відомі такі концепції культури мови (за російською термінологією – «культури речі»): 1) вчення про правильність мовлення, чи ортологія, яке належить О. Ахмановій, Ю. Бельчикову, В. Веселитському; 2) теорія «комунікативної доцільності» В. Костомарова і О. Леонтєва, продовженням якої стала теорія «гарного мовлення» Б. Головіна; 3) концепція Л. Скворцова, у якій обґрунтовується необхідність оволодіння на першому етапі нормами літературної мови, на другому – мовленнєвою майстерністю, власне культурою мовлення; 4) концепція М. Ілляша, який культуру мовлення вбачає у володінні літературними нормами, упорядкованій сукупності нормативних мовленнєвих засобів, проте

у теорії аналізує також комунікативні якості мовлення (чим близький до Б. Головіна); 5) прагматико-функціональний принцип висвітлення мовленнево-культурних проблем А. Васильєвої; 6) діалогічна концепція культури мовлення А. Михальської [див. Струганець 2012, с. 22–23].

Починаючи з 60-х років, з часу виокремлення культури мови в самостійну дисципліну, українські вчені розробляють теоретичні проблеми культури мови, що мають впливати на практичну мовну діяльність: поняття культури мови (А. Коваль, М. Жовтобрюх, М. Пилинський, С. Єрмоленко, Л. Мацько, Н. Бабич), мовної норми (М. Пилинський, З. Франко, М. Жовтобрюх, В. Русанівський, С. Єрмоленко, Г. Яворська, Л. Струганець, Т. Коць, О. Черемська, Т. Мельник, Н. Карікова). Переважає практичний, інструктивно-регулятивний аспект мовних порад (Б. Антоненко-Давидович, В. Русанівський, С. Єрмоленко, А. Коваль, Є. Чак, О. Сербенська, К. Ленець, О. Пономарів, І. Вихованець, К. Городенська, С. Бибики, Г. Сюта та ін.).

З 1967 року Інститут мовознавства імені О. Потебні АН УРСР почав видавати спеціальний міжвідомчий збірник «Питання мовної культури» (тепер виходить під назвою «Культура слова»), в якому зосереджено основну масу публікацій, присвячених культурі української мови. В офіційних рамках бездержавності української мови культура мови як наука опосередковано відбивала критичний стан функціонування національної мови і привертала увагу до культивування літературної мови, піднесення її суспільного престижу. Тепер цей збірник видає Інститут української мови НАН України. Крім статей, розміщено мовні консультації на кшталт «Як правильно?», «Яке слово вибрати?» тощо. Сприяє усталенню літературної мови, орієнтує мовців на вибір правильного слововживання, засвоєння норм сучасної української літературної мови діяльність відділу стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України [КУМ; Єрмоленко 1999; КМЩ; ДКМ; Коць 2010; ЛНМП; Бибики 2013], сучасна лексикографічна і довідкова література, передусім академічні праці.

На сучасному етапі розвитку українського мовознавства культуру мови потрактовано у відповідних дефініціях, наведених у посібниках, підручниках, енциклопедичних виданнях. На нашу думку, «культура мови» – це: 1) самостійна лінгвістична дисципліна, яка вивчає стан і статус норм сучасної української літературної мови в певну епоху, а також рівень мовнокомунікативної компетенції мовних особистостей; 2) сукупність комунікативних ознак літературної мови, що виявляються за різних умов спілкування відповідно до мети і змісту висловлювання; 3) культивування (удосконалення) літературної мови й індивідуального мовлення, виявлення тенденцій мовного розвитку, реальне втілення у мовній практиці норм літературної мови, відповідна мовна політика у державі.

А. Загнітко наголошує, що культура мови в системі лінгвістичних дисциплін посідає особливе місце, тому що об'єднує в собі теоретичні напрацювання всіх розділів мовознавчої науки й водночас розробляє механізми застосування їхніх результатів у повсякденній практиці. «Знаковим є напрацювання системи прескрипцій, що визначають напрями й тенденції вживання тих чи тих нормативних конструкцій. Перспективним є аналіз взаємопроникнення категорійного апарату культури мови в інші науки... і водночас виявлення закономірностей використання категорійних дефініцій інших мовознавчих наук у культурі мови» [Загнітко 2013, с. 14].

У запропонованій монографії здійснено спробу проаналізувати закладні поняття культури мови у теоретичному і практичному ракурсах. У зв'язку з цим поставлено такі завдання:

- обґрунтувати лінгвістичну і соціально-історичну сутність літературної норми;
- визначити зміст поняття «нормування»;
- диференціювати домінуючі оцінні параметри літературної мови – комунікативні ознаки;
- розглянути розвиток понять «мовна особистість» і «мовнокомунікативна компетенція»;
- дослідити рівень нормативності української мови у прямому радіо- і телеэфірі;
- проаналізувати лінгвальну компетенцію студентів педагогічних вишів України;
- розкрити механізм дослідження кодифікації та реалізації літературної норми;
- окреслити пріоритетні напрями вдосконалення мовного еталону;
- висвітлити специфіку культуромовної підготовки вчителя-філолога у траєкторії професійної освіти;
- представити програму нормативної навчальної дисципліни «Культура мови» для підготовки бакалавра напряму «6.020303 Філологія. Українська мова і література».

Сподіваємося, що наша розвідка сприятиме цілісному баченню проблематики культури мови в сучасній науковій парадигмі.

Висловлюємо щирі вдячність члену-кореспонденту НАН України, докторові філологічних наук, професору Світлані Єрмоленко; академіку НАПН України, докторові філологічних наук, професору Любові Мацько; кандидатів філологічних наук, професору Надії Бабич за рецензування монографії, критичні зауваження і поради.

Автори

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ЗАСАДНИЧИХ ПОНЯТЬ КУЛЬТУРИ МОВИ

1.1. Норма літературної мови

Центральне поняття теорії культури мови – норма літературної мови в її конкретно-історичному вияві. У більшості мовознавчих досліджень природа й обсяг поняття норми не розглядаються, автори користуються цим терміном як чимось наперед даним, очевидно, вважаючи, що поняття норми всім відоме. І найчастіше його ніяк не диференціюють. Коли ж узяти праці, де наведено визначення норми, то одразу бачимо значні відмінності у наукових дефініціях. Ці відмінності залежать від різного підходу до проблеми нормативності: чи з погляду загальної теорії мови, чи з погляду теорії культури мови, чи із практичних міркувань мовної культури. Таким чином, у поняття «норма» часто вкладають неоднаковий зміст.

Заслугою представників Празького лінгвістичного гуртка є вивчення норми як феномену лінгвосоціологічного і конкретно-історичного [ПЛК]. Норма визначалась як сукупність структурних засобів, регулярно уживаних мовним колективом. Значний вплив має теорія норми Л. Єльмслева [Hjelmslev 1942] і Е. Косеріу [Coseriu 1958]. Спостереження над змінами норми в часі і в її функціональній варіативності дало змогу лінгвістам осмислити її діалектичну суть і власне мовну природу. Ще в середині 50-х років ХХ століття російський мовознавець С. Ожегов сформулював дефініцію норми, що згодом набула поширення: «Норма – це сукупність найбільш при-

датних («правильних», «кращих») для обслуговування суспільства засобів мови, які складаються як результат добору мовних елементів... з наявних, утворюваних знову чи добутих з пасивного запасу минулого в процесі соціальної, в широкому розумінні, оцінки цих елементів» [Ожегов 1955, с. 15]. Пізніші формулювання більшою чи меншою мірою ґрунтувалися на цьому визначенні.

Теоретичні проблеми мовної норми досліджували у лінгвістичних центрах різних країн. Еволюцію поглядів на норму представлено у збірнику Інституту російської мови «Актуальные проблемы культуры речи» [АПКР]. У виданні поряд з уніфікацією наявних дефініцій запропоновано нові визначення поняття норми.

Власну багату традицію має вивчення норми в українському мовознавстві (праці М. Гладкого, М. Сулими, О. Курило, О. Синявського, М. Жовтобрюха, М. Пилинського, А. Москаленка, З. Франко, С. Єрмоленко, Г. Яворської та ін.). Звернемося до 20-х років ХХ ст., часу особливого розвою українознавства. М. Сулима у статті «Проблема літературної норми в українській мові» писав: «...літературна норма – конче потрібна річ, ...літературна норма становить найпершу та найхарактернішу ознаку літературної мови» [Сулима 1928, с. 132]. Питання норми порушено на сторінках часописів «Шлях освіти», «Життя й революція», «Молодняк».

Виробленню літературних норм надавав неабиякого значення І. Огієнко, зокрема висвітлював проблему на сторінках заснованого ним часопису «Рідна мова». Цю роботу І. Огієнко називав «терапією рідної мови». Було сформовано спеціальні рубрики: «Ознаки доброї літературної мови», «Стилістично-синтаксичні норми», «Навчаймося літературної мови від Шевченка», «Практичні лекції літературної мови», «Кукіль у житті», «Мова наших видань», «Мова нашої преси», «Чистота й правильність рідної мови (відповіді на запитання читачів)», «Дописи прихильників рідної мови» та ін. [див. Захлюпана 2000, с. 88].

У 1927 році у Харкові відбулася правописна конференція, яка заклала підвалини нормування української мови. Одним із найдіяльніших її учасників був професор О. Синявський. Його підручники тисячами розходилися по Україні, численні розвідки з проблем мовної культури друкувалися в наукових журналах. Синтезом

граматичних праць вченого стали «Норми української літературної мови» [Синявський 1931]. Як зазначає у передмові до цієї книги (1941 року видання) В. Сімович, з «твору ясно зарисовуються шляхи, якими праця для повної нормалізації літературної мови йде й далі йтиме» [Сімович 1941, с. 4].

Дослідження поняття мовної норми в українському мовознавстві з 60-х років дає змогу чітко окреслити лінгвальну і соціально-історичну сутність норми, виділити її диференційні ознаки. Незалежно від різниці у поглядах окремих мовознавців і цілих лінгвістичних шкіл (української, російської, чеської, польської та ін.) усі дефініції норми так чи інакше неодмінно вказують на її суспільний характер. Мовна норма нерозривно пов'язана із колективом мовців, а на вищому щаблі – як норма літературної мови – із певним людським суспільством, з усіма його інституціями аж до держави включно. З цього насамперед випливає, що кожна мова може мати не одну, а кілька норм, або кілька територіальних чи соціально-групових варіантів норми, а це дуже важливо для розуміння процесу формування літературної мови та її функціонування. Тому норма як соціопсихолінгвістичний феномен потребує глибшої диференціації. У сучасному мовознавстві виокремлюють такі види норм: а) норми української національної мови, мови окремого слов'янського етносу; б) норми діалектів (кожен територіальний і соціальний діалект має свою норму); в) норми літературної мови як найбільш розвиненої, вищої форми національної мови.

На основі формулювань російських лінгвістів С. Ожегова, Ю. Бельчикова та французького вченого Ж. Марузо український мовознавець М. Пилинський вивів найбільш повне, як на нашу думку, визначення літературної норми. «**Норма літературної мови** – це реальний, історично зумовлений і порівняно стабільний мовний факт, що відповідає системі і нормі мови і становить єдину можливість або найкращий для даного конкретного випадку варіант, відібраний суспільством на певному етапі його розвитку із співвідносних фактів загальнонародної (національної) мови в процесі спілкування» [Пилинський 1976, с. 94]. Далі у нашій розвідці схарактеризуємо диференційні ознаки норми літературної мови, інтегровані у цьому визначенні. Зокрема, розглянемо такі параметри літературної нор-

ми, як відповідність системі мови, стабільність і динамічність, варіантність, стилістичну диференціацію і кодифікованість.

Релевантною ознакою літературної норми, порівняно з нормою нелітературного утворення (наприклад, діалекту), є з мовного погляду її **відповідність системі мови** (впорядкована структура і внутрішня диференціація), а з соціального погляду – більш високий ступінь її загальнообов'язковості. Сучасна лінгвістика висунула на перший план співвідношення понять «норми» і «системи» (чи «структури» мови). Яскраво це виявилось в теоретичних побудовах Л. Єльмслева [Hjelmslev] і Е. Косеріу [Coseriu]. Прагнучи подолати сосюрівську дихотомію «мова – мовлення», Е. Косеріу запропонував тріаду «мовлення – норма – система», що генетично пов'язана з системою рівнів Л. Єльмслева. У сучасному мовознавстві переважає розуміння норми як системного явища. Саме поняття мовної норми визначається досить однотипно такими предикатами: закладена у мові система; зв'язана з системою; реалізація системи; явище системи, вираження системи.

Б. Фаска, розробляючи проблеми норми серболужицької літературної норми та її кодифікації, виокремлює дескриптивну і прескриптивну норму [Фаска 1976, с. 98–101]. За його тлумаченням, дескриптивною називається норма, абсолютно ідентична можливостям, даним системою мови; вона не елімінує жодного варіанта із суми всіх можливих. Наприклад, статус дескриптивної завжди має норма діалектів. У літературній мові дескриптивними є майже всі норми, що регулюють функціонування граматичних категорій. Дескриптивна норма імплікує реальні, реалізовані й ті, що реалізуються, можливості певної мовної системи, які прийняті й репродукуються лінгвосоціумом. Дескриптивна норма характеризується тим, що вона 1) детермінована лише системою мови і її внутрішніми закономірностями; 2) еволюціонує у процесі зміни й одночасно зі зміною у системі мови і 3) не виключає жодних реальних, реалізованих і тих, які реалізуються, можливостей мовної системи, тобто, іншими словами, вона визначається варіантністю. Прескриптивна норма ґрунтується на виборі можливостей, закладених у мовній системі. Вона виникає шляхом перманентної елімінації деяких із таких можливостей. Прескриптивність характерна для норми літе-

ратурної мови, що виникла і розвинулась у тривалому процесі селекції й елімінації варіантів. Отже, прескриптивна норма базується на дескриптивній нормі, на можливостях, даних системою мови.

Теоретичну проблему співвідношення дескриптивного та прескриптивного підходів до мови (у тому числі й при вивченні проблем мовної норми) висвітлено у монографічному дослідженні Г. Яворської «Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада» [Яворська 2000]. Автор зазначає, що дескриптивним є будь-який метод лінгвістичного опису (структурно-синхронний, генеративний, історичний тощо), котрий реалізує об'єктивний (безоцінний) погляд на мовні факти. Відповідно прескриптивний підхід, як свідчить сам термін, зорієнтований на створення приписів та рекомендацій щодо вживання мови. Таким чином, до сфери прескриптивного підходу потрапляє проблематика нормування та кодифікації літературних мов, включно з питаннями мовної норми, а також різноманітні яви регулювання мовного функціонування аж до створення мовного законодавства. Важливо підкреслити, що цей підхід передбачає обов'язкову оцінку лінгвістичного матеріалу, тобто надання одним мовним явищам переваги над іншими. Фактично «дескриптивний підхід розглядає мову такою, яка вона є, а прескриптивний – якою вона має бути. Ці відмінні модуси відповідають різному змістові оперування мовним матеріалом» [Яворська 2000, с. 24].

Стосовно мовної системи літературна норма характеризується **стабільністю**, відносною єдністю, що забезпечує функціонування літературної мови. Ознака і вимога єдності літературної норми впливає з надтериторіального характеру літературної мови, що особливо важливо для української мови. М. Гладкий наголошує на тому, що «нормальний хід розвитку кожної мови такий, що старі, давно вживані слова, звороти й конструкції відмирають не враз, а живуть часто сотні літ, помалу гублять своє первісне значення, відмінюють його й стають привичними шаблонами, тими відомими з дитячих літ образами, що полегшують нам процес сприймання нового й заощаджують тим психічну енергію» [Гладкий 1927, с. 70]. Вимогу стабільності слід узгодити з природною мінливістю, яка властива мові як соціальному явищу історичного характеру. Цьому відповідає принцип еластичної (гнучкої) стабільності (*pruzna stabilita*), сфор-

мульований В. Матезіусом [Матезіус 1967, с. 381], а також принцип динамічності, яким послуговуються в українському мовознавстві. Конкретні мовні норми мають різну стійкість, міцність. Життя мови протікає як у діахронії (одні норми відходять у минуле, інші народжуються), так і в синхронії (змагаються між собою різні варіанти, які претендують стати одною нормою). Відомо, що темпи змін на різних мовних рівнях не однакові. Дуже активно під безпосереднім впливом живомовної стихії відбувається проникнення в літературну мову нових наголосів, які починають вживатися паралельно зі старими нормативними, а інколи й повністю їх витісняють. На синтаксичному рівні літературна норма є досить стійкою. Її еволюційний розвиток зумовлений перш за все потребами суспільної комунікації, причому значні зміни відбуваються не в самому наборі синтаксичних засобів, а в способі й частоті вживання цих засобів.

Найбільш яскраво зміни виявляються у лексиці. Це пояснюється, по-перше, тим, що кількість лексичних одиниць значно перевищує кількість одиниць інших рівнів (фонем, морфем та ін.); по-друге, тим, що лексика, безпосередньо зв'язана з дійсністю, постійно реагує на зміни у суспільному житті. Слова з'являються услід за новими предметами і явищами, коли виникає потреба їх номінації, і поступово зникають разом із ними або набувають нових значень. Зростає роль лінгвістів в упорядкуванні мовного життя суспільства.

Характерною ознакою літературної норми є **варіантність**. Варіантність мовних засобів виявляється у певному використанні (виборі, відборі) однозначних елементів, що співіснують у мовній системі. У вузькому значенні за варіантні вважаються ізофункціональні засоби тієї ж мови щодо всього рівноцінні, не диференційовані. У ширшому значенні варіантами є пари і трійки засобів, один із яких несе додаткову інформацію чи смисловий відтінок, стилістичне навантаження. У цьому випадку явище варіантності ототожнюється із синонімією.

Варіантність належить мові інгерентно. Варіанти норми можна розглядати насамперед з погляду походження, що великою мірою визначає їх місце в мові. У конденсованому вигляді джерела виникнення нормативних варіантів, переважно на матеріалі німецької і російської мов, розкриває Н. Семенюк. З наведених нею міркувань

впливають принаймні чотири основні джерела варіантних нормативних реалізацій: 1) паралелізм системних можливостей мови та історичні зміни, які відбуваються в її системі; 2) гетерогенність літературної мови; 3) природні процеси старіння мовних норм і поява інновацій; 4) проникнення явищ розмовної мови [Семенюк 1970, с. 568–569]. Причину виникнення варіантності вбачають переважно у впливі некодифікованих сфер мови на літературну мову.

Загалом в особливостях системи і структури кожної мови закладена можливість варіантних нормативних реалізацій. Проте сама поява кількох однозначних або синонімічних елементів цілком залежить від особливостей функціонування мови у певному соціумі, від складу і структури цього суспільства. У Словнику за редакцією Б. Грінченка [СГ], який представляє зібрання лексичних фондів української мови кінця XVIII і XIX ст. (до 90-х рр.), чимало побутових реалій репрезентовано кількома назвами. Із розвитком української мови, усталенням її літературних норм така лексична варіантність зменшується. Порівняймо лексеми *вулій*, *вулік*, *вулень*, представлені у СГ, і *вулик* у сучасних словниках; *півонія*, *півонь*, *півоня*, *півонія* [СГ] і *півонія* (сучасна норма); *глядило* «=Дзеркало» [СГ, I, с. 292], *дзеркало* «зеркало» [СГ, I, с. 378] і *дзеркало* (сучасна норма); *друшляк* «1) Родъ металлического или глиняного ситца...» [СГ, I, с. 450], *діравка* «=Друшляк» [СГ, I, с. 392] і *друшляк* (сучасна норма); *чарка* «рюмка» [СГ, IV, с. 445], *джерка* «=Чарка» [СГ, I, с. 374] і *чарка* (сучасна норма).

У мовознавстві усталилася думка, що варіанти слова маркуються насамперед за часовою шкалою («зникає» – «з'являється»), потім з погляду критеріїв норми (нормативний – ненормативний) і лише після цього – із соціального і стильового боку. Загалом виділяють такі типи варіантів: хронологічні (діахронічні), регіональні, стилістичні, контактні. Під варіантністю норми ми розуміємо існування варіантних засобів у літературній нормі на її синхронному зрізі. Варіанти слова – це видозміни того самого слова, що регулярно відтворюються і зберігають тотожність морфолого-словотвірної структури, лексичного і граматичного значення та розрізняються або з фонетичного боку (вимовою звуків, складом фонем, місцем наголосу чи комбінацією цих ознак), або формотворчими афікса-

ми (суфіксами, флексіями). Найґрунтовнішу класифікацію варіантів слова з приблизно однаковим статусом і частотністю вживання подає О. Тараненко [Тараненко 1996, с. 16–19]. Отже, варіантність пронизує всю будову мови, існує на всіх рівнях мовної системи.

Стилістична диференціація як ознака літературної норми виявляється в існуванні специфічних засобів, закріплених або за формою мови (усною чи писемною), або за певним функціональним стилем мови, або за конкретною стилістичною ситуацією. Такий зв'язок поняття норми із стилістикою визначився уже в поглядах Празького лінгвістичного гуртка.

Лексика сучасної української літературної мови щодо її стилістичної диференціації поділяється на дві великі групи. До першої належить стилістично нейтральна, або міжстильова, лексика, тобто така, що вільно, без будь-якого обмеження вживається в усіх стилях, а до другої – лексика, стилістично забарвлена. До слів вузького стилістичного забарвлення відносять терміни, професіоналізми, жаргонізми, розмовно-просторічні лексеми, застарілі слова, поетичні неологізми та ін. Розгляд взаємозв'язку норми і стилістичної системи диктує необхідність з'ясувати міру охоплення нормою в різні історичні періоди різних рівнів літературної мови, розкриття соціально-історичних умов і структурних якостей усіх типів норм.

Зміни стилістичного статусу лексичних норм української літературної мови відбуваються за такими напрямками, а саме: 1) нейтралізація стилістичного забарвлення слова чи лексико-семантичного варіанта; 2) розвиток стилістичного забарвлення слова чи лексико-семантичного варіанта; 3) перерозподіл між різними групами стилістично забарвленої лексики. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., у час кардинальних змін у політичному, економічному і духовному житті колишнього радянського суспільства, в умовах розбудови Української державності, діапазон стилістичних змін дуже широкий. Активно проходять процеси переорієнтації номінацій, зміни соціальних конотацій, реактивації і пасивізації лексико-семантичних засобів, термінологізації і детермінологізації лексичних одиниць. Так, до реактивованих лексем належать номени, що кодифіковані у СУМі [СУМ] з подвійним чи навіть потрійним стилістичним маркуванням: *благочестивий* «книжн., заст. 1. Який

додержується приписів релігії, побожний, набожний... 2. Належний до православної віри...» [СУМ, I, с. 195], *добродійка* «заст., розм. Жін. до добродій...» [СУМ, II, с. 324], *світлина* «зах., заст. Фотографія» [СУМ, IX, с. 92], *потяг* «заст., поет. Поїзд (у 1 знач.)» [СУМ, VII, с. 436], *ратувати* «заст., уроч., рідко. Те саме, що *ратоборствувати 2*» [СУМ, VII, с. 454].

Суттєвою ознакою літературної мови – наддіалектної, унормованої, відшліфованої форми загальнонародної мови, яка характеризується поліфункціональністю, стилістичною диференціацією і тенденцією до регламентації, – є **кодифікованість** її різнотипних норм. Кодифікація – це встановлення об'єктивних норм, збір правил про вживання слів, словоформ, конструкцій у всіх стилях літературної мови, офіційне визнання й опис у словниках, граматиках, правописі, довідниках. Кодифікація є результатом наукового пізнання закономірностей вияву норми на певному етапі розвитку мови. Корелятивна пара «норма – кодифікація» як єдність існує тільки в літературній мові (хоча норма властива будь-якому мовному утворенню). Літературна норма і її розвиток регулюється кодифікацією, нею зумовлена і перебуває під її перманентним впливом. Кодифікація забезпечує більшу стійкість норми, запобігає напівстихійним і начебто не контрольованим нею змінам.

Різниця між нормою літературною і нормами нелітературних різновидів етнічної мови полягає у тому, що стан літературної норми визначається напругою між системою – нормою – кодифікацією – узусом, у той час, як стан норми нелітературних мовних різновидів визначається тільки їх відношенням до системи й узусу. Співвідношення системи – норми – кодифікації – узусу для літературної мови В. Барнет представляє такою схемою (*рис. 1.1*) [Барнет 1976, с. 48].

Соціально-функціональний статус мовного явища визначається місцем, яке воно займає на перетині осей, що зв'язують основні лінгвальні координати.

Співвідношення системи, норми, кодифікації та узусу, представлене хрестоподібною схемою, може в ситуації конкретної літературної мови набувати різного вигляду. Для слов'янських літературних мов важливим є саме те, яке місце займає горизонтальна вісь «норма – кодифікація» щодо полюсів вертикальної осі, до системи чи

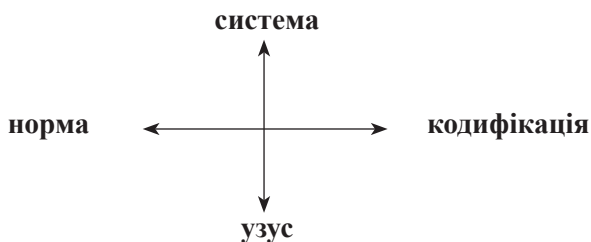

Рис. 1.1. *Співвідношення чинників у формуванні норми літературної мови*

до узусу. В сучасних умовах на стан мовних явищ значною мірою впливає узус. Його дія спричиняє широку варіантність норми.

На початку ХХІ ст. стан норм (особливо лексико-семантичних) української літературної мови дедалі складніший для лексикографічного опису. Словники – як особливий жанр лінгвістичного дослідження – за своєю суттю статичні, і, чим динамічніший об’єкт опису, тим глибші суперечності виникають. Однак жоден тлумачний словник не може сповна охопити всіх ситуацій слововживання. Т. Коць стверджує, що основними підставами мовної кодифікації є: 1) мовний узус (загальне і регулярне використання, відтворення певного способу вираження); 2) відповідність цього мовного вираження можливостям системи літературної мови (з урахуванням її історичних змін); 3) суспільне визнання і схвалення наявного мовного узусу» [Коць 2010, с. 262].

Отже, кодифікована норма не ідентична прескриптивній нормі. Вона є більш чи менш вдалою спробою словесно сформулювати зреалізовану норму. Кодифікація – це відображення рівня наших знань реальної мовної норми. У мові завжди перебуває в обігу лексика, офіційно не визнана нормативною. Неадекватність кодифікації реальній нормі є наслідком однієї з основних суперечностей багатofункціональної літературної мови – суперечності між безпервною зміною мови (її іманентною властивістю) і тенденцією до стабільності її літературної (особливо писемної) форми. Водночас усвідомлюємо, що будь-яка кодифікаційна праця певною мірою «запрограмована» на неадекватне відображення реальних мовних фактів. Якщо залишити осторонь суб’єктивізм авторів при оцінці

мовних явищ, то неадекватність кодифікації літературній нормі пояснюється комплексом зовнішніх і внутрішніх недоліків, властивих кодифікації як соціолінгвальному явищу.

На початку ХХІ ст. у науковий обіг увійшли поняття **«символічна і прагматична мовна норма»**, **«сильна і слабка мовна норма»**. Автори монографії «Літературна норма і мовна практика» за редакцією С. Єрмоленко [ЛНМП] чітко дефінують ці терміни. Символічну літературну норму трактують як «сформований в уяві мовця ідеал літературної норми, який уособлює зв'язок із народними традиціями, національним самоусвідомленням, вибором таких мовних засобів, які вирізняють українську мову з-поміж споріднених мов» [ЛНМП, с. 257]. Символічну норму розподілено на два різновиди: кодифіковану і прескриптивну. Прагматична мовна норма полягає у використанні мовних засобів для досягнення передусім такої важливої комунікативної мети, як порозуміння. У свою чергу прагматичну літературну норму розподілено на сильну і слабку. Сильна, або стійка, мовна норма – це регулярні, традиційні реалізації кодифікованих мовних одиниць у писемній і усній практиці. Слабку мовну норму дефіновано як нестійку норму, яка пов'язана з регулярним відхиленням від кодифікації [ЛНМП, с. 265–268]. Реалізація сильної і слабкої літературної норми детермінована передусім функціонуванням усної і писемної форм літературної мови, процесами нормування та комплексом екстра- та інтралінгвальних чинників.

Загалом констатуємо, що осмислення поняття «норма літературної мови» – одна з найскладніших проблем сучасного мовознавства. У працях українських за зарубіжних лінгвістів домінує погляд на норму як на явище, що безпосередньо залежить від суспільних чинників. Літературна норма характеризується комплексом диференційних ознак. До них відносимо відповідність літературної норми системі мови, поєднання стабільності і динамічності, варіантність, стилістичну диференціацію і кодифікованість. Урахування цих параметрів є запорукою адекватного осмислення реальної мовної норми, підставою для своєчасної та об'єктивної кодифікації літературних норм усіх рівнів мовної ієрархії.

1.2. Поняття «нормування» в сучасному українському мовознавстві

У різних історичних умовах поставали питання формування літературної мови, а далі вироблення та уніфікації її норм. Розвиток норм літературної мови, їхнє усталення та послідовна кодифікація є складними соціально-політичними та лінгвістичними явищами. У мовознавстві існує чимало суперечок щодо того, яким повинен бути нормувальний процес і як його реалізувати в кодифікаційній практиці. Мета процесу нормування передусім полягає у встановленні норм літературної мови, що регулюють вживання лінгвальних одиниць на різних мовних рівнях.

Одним зі складників загального поняття мовної норми є лексична норма – вироблена і прийнята в мові норма слововживання. Невіддільним компонентом такої норми є її соціальний аспект, який виявляється не лише у доборі лінгвальних явищ, а й у системі їх оцінок щодо правильності чи неправильності вживання. О. Радченко стверджує, що «свідомий вплив суспільства на хід мовного розвитку виявляється в постійних науково обґрунтованих рекомендаціях щодо використання різних елементів мови» [Радченко 2000, с. 56].

З огляду на визначення норми як мовної та соціальної категорії Л. Баранникова вважає за доцільне виділяти два аспекти норми. Перший – об'єктивний, який враховує потенційні можливості мови як системи. Його можна назвати нормою системи чи об'єктивною нормою. Другий аспект – суб'єктивний, оцінний, який приписує визначені правила добору мовних засобів і передбачає наявність суспільного чинника при селекції лексем. Для ословлення цього аспекту використовується термін «аксіологічна норма» чи «нормативність» [Баранникова 1986, с. 14]. Реалізацію двох аспектів норми можемо пояснити тим, що в ній закладені об'єктивні властивості мови (норма – це реалізована можливість мови) та суспільні оцінки (норма – закріпленій у словниках та довідниках спосіб вербалізації мовних фактів, відібраних суспільством на певному етапі розвитку літературної мови). Саме це поєднання об'єктивного і суб'єктивного створює деякою мірою суперечливий характер норми: напри-

клад, очевидна поширеність і загальноновживаність мовного знака не завжди (або, в усякому разі, не одразу) дістає схвалення кодифікаторів норми. Об'єктивна норма створюється на основі конкуренції варіантів мовних знаків. Для недавнього минулого найбільш авторитетним джерелом літературної норми вважалася класична художня література. Сьогодні центр нормотворення перемістився на засоби масової інформації, періодичні видання наукового характеру. Відповідно до цього змінюється мовний смак епохи і, як результат, ускладнюється статус літературної мови, норма демократизується, стає відкритішою для колишніх нелітературних мовних засобів.

Слід звернути увагу на те, що в процесі відбору мовних норм із різних джерел лінгвісти не завжди могли безпомилково визначити, що слід вважати загальномовною нормою, а що є недопустимим у літературній мові. Літературними, зазвичай, називали ті мовні факти, які найбільш повно відповідали специфіці загальнонаціональної мови і потребам суспільного життя в цілому. Тому спершу за взірць, як зауважує З. Франко, брали «те, чим послуговується якнайбільше мовців, мова яких наймісткіше увібрала в себе лексичні багатства і структурні риси загальнонародної мови, що витримали випробування часом, і такі, які знайшли застосування у творах найвидатніших майстрів художнього слова» [Франко 1981, с. 13].

У процесі підготовки нормативних праць виникали сумніви стосовно того, які лінгвальні явища потрібно вважати правильними (нормативними), а які – неправильними (ненормативними) у літературній мові. У результаті спостережень над мовними явищами науковці виявили, що нормативність виявляється в літературній мові у двох аспектах: 1) нормативність як сукупність лексем, мовних конструкцій, які реально використовуються тією чи тією літературною мовою; 2) нормативність як сукупність тенденцій відбору і правил використання мовних ресурсів. Найбільш виправданою формою визнання будь-якого явища як нормативного є кодифікація, що набуває ретроспективного характеру відносно норми, тобто закріплює уже наявні в процесі суспільної мовної практики явища. Звідси логічно випливає, що нормування – це «колективна оцінка мовних фактів, на підставі яких кодифікується норма сучасної української літературної мови» [Струганець 2002, с. 32]. Зауважимо, що у формуванні

й еволюції мовної норми беруть участь як стихійні, так і свідомі процеси, тому для визнання нормативності мовного явища або факту необхідно брати до уваги їх відповідність системі мови, масову і регулярну відтворюваність, а також суспільне схвалення. Формою такого схвалення і є кодифікація.

Слід зазначити, що протиставлення літературної мови всім іншим формам людського мовлення базується саме на її нормативному характері, точніше, на особливому різновиді норм у літературній мові. «Нормативний погляд на мову, – за словами Г. Яворської, – завжди виявляється як своєрідна діяльність, що полягає в створенні певних приписів (прескрипцій) щодо того, які мовні норми треба вважати правильними (літературними, прийнятними тощо), а які помилковими» [Яворська 2001, с. 10].

За словами О. Селіванової, нормативність мовної норми – явище відносне, оскільки літературна мова є динамічною системою, що має механізми збагачення, розвитку. Одним із таких механізмів виступає демократизація – «поповнення літературної мови за рахунок народно-розмовної форми існування мови, що здебільшого не є внормованою» [Селіванова 2006, с. 369]. Наслідком визнання мовної норми постає кодифікація у граматиках і словниках, що фіксують уже усталені в мові явища.

Як бачимо, із терміном «мовна норма» тісно пов'язані поняття «нормування (нормалізація)» і «кодифікація». Часто ці терміни вживаються як синоніми, але останнім часом вони розмежовуються. Термін «кодифікація» запропонували мовознавці Празької лінгвістичної школи в 30-х рр. ХХ ст. Вони тлумачили його як результат наукового пізнання закономірностей вияву норми на певному етапі розвитку мови [РУС-ІШ-25, с. 54]. Із часом під кодифікацією почали розуміти «фіксацію об'єктивної мовної норми, сформульованої у вигляді правил (приписів) в авторитетному лінгвістичному виданні (типу граматики, підручника, словника) та адресованої усім членам мовного колективу» [Цкович 1982, с. 11]. Кодифікація більш чи менш точно відображає сучасну мовну норму, але, як правило, вона не повністю адекватна мовній нормі. Кодифікація постає у вигляді обов'язкових правил вживання літературної мови і відрізняється від норми статичністю. У сучасній лінгвістиці кодифікацію розуміють

як ефективне знаряддя планомірного й цілеспрямованого перспективного впливу на літературну мову, що має характер системи заходів, спрямованих на організацію та контроль динамічного розвитку літературної мови, а також на її вільне функціонування відповідно до актуальних комунікативних потреб суспільства [СУЛІМ 2002, с. 7].

На відміну від кодифікації, нормування передбачає свідомий вплив на мовну практику. Якщо кодифікація описує норму, то нормування репрезентує способи використання мовних засобів. Кодифікація відображає процес формування та зміни норм, реєструючи сучасні (для кодифікатора) норми. Нормування – свідомий, цілеспрямований вплив на вживання тих чи тих мовних засобів. Кодифікація охоплює як виникнення мовних одиниць, так і їх функціонування в мові, а нормування в основному містить правила використання мовних одиниць. У той час, як кодифікація спирається на закони, які діють у мові сьогодні, нормування керується думкою суспільства стосовно прийняття чи неприйняття використання в мові будь-яких регулярних, нормативних явищ. Кодифікація відображає об'єктивні закони, а нормування – оцінку мовних засобів з погляду доцільності їх вживання в літературній мові. При кодифікації норма постає або як однозначна, або у вигляді варіантів, які можуть бути рівноправними чи різнитися відтінками значення, сферою використання.

У теоретичному плані розбіжності між поняттями кодифікації та нормалізації є чіткими. На практиці ці явища в ряді випадків важко розрізнити. Особливо це виявляється в процесі аналізу варіантів, оскільки, як зазначає В. Іцкович, «характеристика варіантів у нормативному аспекті відображає деякою мірою індивідуальні погляди кодифікатора» [Іцкович 1982, с. 192].

На думку Л. Граудіної, терміном «нормалізація» позначається «комплекс проблем, які передбачають висвітлення таких аспектів: 1) вивчення проблеми визначення і встановлення норми літературної мови; 2) дослідження в нормативних цілях мовної практики у її стосунку до теорії; 3) зведення до системи, подальше вдосконалення і впорядкування правил вживання у випадках розходження теорії і практики, коли з'являється необхідність зміцнення норм літературної мови» [Граудіна 1966]. Термін «кодифікація» дослідниця вважає більш вузьким і спеціалізованим порівняно з терміном «нор-

малізація» і використовує його у тих випадках, коли йдеться про закріплення правил у нормативних працях.

Найбільш оптимальним є визначення нормування як процесу становлення, затвердження норми, її опису, впорядкування мовознавцями. Нормування – це, в першу чергу, історичний відбір із мовних варіантів окремих одиниць, які найбільше використовуються носіями літературної мови. Нормувальна діяльність завершується у кодифікації літературної норми, її офіційному визнанні авторитетними лінгвістичними виданнями (словниками, довідниками, граматиками). Так, за словами С. Єрмоленко, кодифікація норми – це систематизація мовних явищ у словниках, граматиках, довідниках, що орієнтують мовців на взірцеву літературну мову, дотримання установленної мовної норми [Єрмоленко 2000, с. 240]. Відповідно, кодифікація – це вироблений комплекс правил, який зводить у систему нормовані варіанти і фіксує їх.

Г. Мацюк зазначає, що «усвідомлена і прийнята в конкретний період усім мовним колективом кодифікація постає у вигляді обов'язкових правил для вживання літературної мови» [Мацюк 1986, с. 9]. Сутність кодифікації полягає у відборі та закріпленні формальних мовних засобів різного плану (орфографічних, фонетичних, граматичних, лексичних), а також експліцитному уточненні умов їх вживання. Важливим фрагментом кодифікації є також фіксація розподілу і використання у мові різного роду варіантних реалізацій. У процесі свідомого кодифікування норм можна виділити три тісно взаємозв'язані етапи – оцінка, відбір і закріплення реалізацій норми. До основних видів оцінки мовних явищ відносимо розмежування правильних і неправильних (з погляду літературної норми) реалізацій, вказівку на більшу чи меншу уживаність форми (лексеми, конструкції) з числа варіантних реалізацій та на різну сферу вживання мовних явищ. Таким чином, те чи інше явище перед тим, як стати нормою, проходить процес нормування, а у випадку широкого розповсюдження та суспільного прийняття закріплюється, кодифікується у правилах, фіксується у словниках.

У сьогоднішніх суперечках про те, якими повинні бути українська літературна мова і її нормативний кодекс, спостерігається посилення ролі нормувальної діяльності. О. Тараненко вважає, що

на сучасному етапі процес нормування ускладнюється тим, що:

- 1) українська мова розвивалася довгий час під впливом двох сусідніх мов – російської і польської, кожна з яких вплинула на структуру народної мови і в різні періоди була зразком для наслідування;
- 2) внаслідок бездержавності українського народу літературна мова не мала у своїй історії тривалих періодів вільного розвитку, «протягом яких могла б стабілізуватись і набути авторитетності для мовного загалу її нормативна база» [Тараненко 2005, с. 85].

Досліджуючи питання історії української мови, лінгвісти підкреслюють, що нормувальний процес розпочався ще в кінці XIX ст. Значна роль у вирішенні проблеми нормування мовних одиниць належить представникам Харківської лінгвістичної школи та її фундаторові О. Потебні. Учений безпосередньо був причетний до стандартизації української мови, вироблення її літературних норм. Лінгвіст пропагував мовний стандарт, в основі якого була б жива розмовна мова. Ці традиції та ідеї популяризували вихованці Харківської лінгвістичної школи: Л. Булаховський, М. Сумцов, О. Синявський, М. Наконечний, С. Смеречинський та ін. Діяльність харківських мовознавців значно активізувалася у 20-ті рр. XX ст., коли найважливішою рисою доби було прагнення унормувати мову і, як зазначає О. Черемська, вперше гостро постало питання «про руйнівний вплив російської мови на українську мовну систему» [Черемська 2000, с. 190].

Уже з початку XX ст. в Україні виникає потреба створення нормативних словників, які забезпечили б правильне використання лексичних одиниць у різних галузях суспільного життя. Словники посідають особливе місце у нормалізаційних процесах, оскільки опосередковано відображають загальний рівень культури суспільства.

Кожна кодифікаційна праця фіксує стан лексичної норми у певний період розвитку мовної системи. Розгляд виявленого у словниках мовного матеріалу дозволяє робити певні висновки щодо унормування лексико-семантичної системи на певному етапі її існування.

Для усвідомлення сутності мовних норм та їх кодифікації важливим є обґрунтування критеріїв нормативності. М. Пилинський критерії літературної норми пояснює як «ознаки, на підставі яких

за одними фактами мови визнають статус літературної норми, а іншим у цьому відмовляють» [Пилинський 1976, с. 283]. У сучасному мовознавстві, за словами Т. Бондаренко, під поняттям критеріїв нормативності слід розуміти «ознаки, що дозволяють оцінювати лінгвоодиноцию і є суттєвими при кваліфікації її як нормативної чи ненормативної» [Бондаренко 2002]. Зауважимо, що процес усталення норм літературної мови обов'язково передбачає прийняття певних рішень, безпосередньо пов'язаних з оцінюваннями відповідних мовних явищ (лексико-семантичних, граматичних (морфологічних і синтаксичних), словотвірних, орфоепічних і орфографічних, стилістичних) на основі відповідності певним критеріям [СУЛІМ 2002, с. 8].

Більшість лінгвістів, які займаються дослідженням проблеми літературної норми, взагалі уникають розгляду критеріїв норм літературної мови, інші беруть до уваги лише окремі засади при розумінні мовної правильності. На думку М. Пилинського, це можна пояснити тим, що «деякі мовознавці, вивчаючи різні аспекти мовної норми, вважають критерії нормативності чимось само собою зрозумілим, таким, що впливає з самої теорії норми і не вимагає подальшого теоретичного розроблення» [Пилинський 1976, с. 132]. Складність об'єктивного визначення критеріїв норми полягає передусім у динаміці норми. Незважаючи на те, що питання про критерії мовних стандартів належить до найменш простудійованих у лінгвістиці, все ж на сьогодні існує низка загальних ознак, які регламентують норми літературної мови.

Треба зазначити, що в мовознавчій літературі існує чимало суперечок як щодо виділення критеріїв нормативності, так і щодо правомірності їх застосування на всіх рівнях мовної системи. В українській лінгвістиці спроби визначення окремих засад нормативності на всіх рівнях мови здійснювали у 20-30 рр. ХХ ст. М. Сулима, О. Курило, О. Синявський та ін. За їхніми переконаннями, основними критеріями при визначенні мовної норми є народна мова та мова творів авторитетних письменників.

Найдокладніше особливості оцінювання мовної норми у літературній мові розглянув М. Пилинський у праці «Мовна норма і стиль», що вийшла у 70-ті рр. ХХ ст. Автор вважає, що основними критеріями при визначенні нормативності лінгвістичного явища є:

- 1) територіальний критерій (культурно-історичний);
- 2) критерій авторитетних письменників;
- 3) критерій визнаних зразків;
- 4) критерій мовної традиції;
- 5) критерій відповідності законам мови, системі, структурі мови;
- 6) критерій поширеності (статистичний);
- 7) національний критерій;
- 8) формально-логічний критерій;
- 9) естетичний критерій.

Територіальний критерій передбачає відповідність певним мовно-літературним традиціям і часто є вирішальним для відбору мовних засобів. Слід зазначити, що у процесі становлення лексичної системи такий підхід з часом втрачає своє значення, оскільки літературна мова вбирає в себе усі мовно-національні елементи і, як з'ясовується, не може бути тотожна з жодним територіальним діалектом. Однак не можна твердити, що цей критерій повністю належить до історії, його можна застосовувати як допоміжний у процесі оцінки змін, що передбачаються у мові. На думку М. Пилинського, територіальним критерієм часто послуговуються у мовній практиці, коли потрібно віддати перевагу одному з кількох слів, наприклад: *«майдан – площа, держати – тримати, склянка – стакан, лелека – чорногуз – бусол, димар – комин, товстий – грубий – тлустий тощо»* [Пилинський 1976, с. 100].

Суть **критерію мови авторитетних письменників** полягає у тому, що «мовні факти слід вважати нормативними тоді, коли їх можна підтвердити посиланням на твори авторитетних письменників минулого і сучасного» [Пилинський 1976, с. 104]. Критерій мови авторитетних письменників здавна набув поширення у лінгвістиці й особливо яскраво виявлявся на початку нових етапів розвитку літературної мови. Використовуючи зазначений підхід, потрібно звертати увагу на характер мовної творчості письменника (тобто чи користується митець багатством узвичаєної мови), на поширеність, популярність літературних творів автора. Однак посилання на авторитетні джерела повинні поєднуватися і з кількісним підходом до норми, який передбачає наявність певної форми у творах різних авторів або фіксує вживання лексеми у різних творах того самого митця.

У науковій літературі часто при визначенні нормативності мовного явища посилаються не лише на авторські твори, а й на зразки усного чи писемного мовлення, які позбавлені одноосібного авторства. З огляду на це можна говорити про *критерій визнаних зразків*, котрі, за словами М. Пилинського, найчастіше застосовуються на лексичному мовному рівні. Зважаючи на те, що нормування літературної мови здійснюється усією мовною практикою народу і закріплюється не тільки в словниках, а й у літературних текстах різних стилів, визнаними зразками можна вважати різні наукові газети та журнали, оскільки та сфера життя, яку вони обслуговують, найбільше потребує виробленої літературної мови. Сьогодні критерій визнаних зразків широко застосовується насамперед у пресі, видавничій та перекладацькій практиці.

Визначення **критерію мовної традиції** ґрунтується на поширеності лінгвального факту в народній мові і передбачає використання багатого народного матеріалу. Щоб наблизити українську літературну мову до народної, потрібно брати до уваги багатогранну мовну практику, наприклад, мову творів письменників та наукових видань. Таким чином, критерій мовної традиції нерозривно пов'язаний із критерієм мови авторитетних письменників та критерієм визнаних зразків.

Зауважимо, що вибір норми на будь-якому рівні мови зумовлюється не лише наявністю її у художніх чи науково-популярних зразках, а й насамперед відповідністю пропонованої форми системі літературної мови. Аналізуючи **критерій відповідності законам мови, системі, структурі мови**, М. Пилинський акцентує увагу на тому, що кожне лінгвальне явище повинно підпорядковуватися системі мови. Лише за умови відповідності структурі котрогось з мовних рівнів можливо пояснити той чи той лінгвальний факт. При цьому слід враховувати, що найбільше труднощів при функціонуванні системного критерію виникає на лексико-семантичному рівні мови. Лексична система дуже складна (тут найбільша кількість протиставлень, зв'язків, відношень), тому порівняно легко змінюється, більше піддається впливам різних чинників.

Використання **критерію поширеності** в процесі встановлення лексичних норм передбачає врахування різної стабільності та за-

лежності цих норм від багатьох умов суспільного характеру, оскільки лексичні одиниці чутливі до впливу різних соціальних факторів. Обґрунтовуючи критерій поширеності (чи статистичний критерій), дослідник доходить думки, що на лексичному рівні мови є найменше можливостей для застосування такого еталону. Це пов'язано насамперед з тим, що лексичні варіанти «мають виразну тенденцію до семантичної і стилістичної диференціації» [Пилинський 1963, с. 138]. Таким чином, послуговування статистичним критерієм доцільне у поєднанні з іншими еталонами для вироблення конкретних лексичних норм.

Національний критерій є підґрунтям для опису пуристичних явищ і використовується, коли потрібно визначити доцільність вживання іншомовних слів. Основний принцип застосування цього критерію полягає у прагненні до самобутності, самодостатності та винятковості мови. Головною умовою вживання запозичення є його незамінність, тобто неможливість якнайточніше передати певну думку засобами рідної мови. Зауважимо, що національний критерій є важливим для встановлення норм літературної мови, особливо у поєднанні з критерієм відповідності системі, адже розуміння слова фактично визначається тим, наскільки воно ввійшло у загальну лексичну систему мови. Перспективним є застосування національного критерію для визначення місця запозичень у системі засобів певних функціональних стилів. Найбільше можливостей для використання запозичених лексичних одиниць маємо у науковому стилі. Так, на думку М. Пилинського, недоречно у наукових текстах виправляти слово *ізолювати* на *відрізати*, *масштаб* на *розмір*, *секретний* на *потайний* та ін. За словами лінгвіста, запозичені слова «не викликають непотрібних асоціацій, сприймаються як більш нейтральні, сухі, книжні, а це може виявитися їх перевагою в інших стилістичних ситуаціях» [Пилинський 1976, с. 164].

При визначенні **формально-логічного критерію** М. Пилинський наголошує на тому, що для розуміння мовного явища важливими факторами виявляються простота конструкцій, уникнення непотрібної різноманітності форм. Так, у процесі встановлення лексичних норм, коли наявні різні варіанти, потрібно дотримуватись правил збереження значенневої різниці в усіх похідних словах.

Застосування **естетичного критерію** на рівні лексики, як підкреслює науковець, ґрунтується на: 1) вживанні слів у їх правильно-му значенні; 2) домінантності коротких слів над довгими; 3) перевазі слів, що означають конкретні поняття, над абстрактною лексикою; 4) використанні слів рідної мови на місці недавно засвоєних запозичень та ін. Констатуємо, що основною умовою використання естетичного критерію є прагнення до простоти та лаконічності української літературної мови.

Сучасна українська дослідниця Г. Яворська для перевірки доцільності використання мовної норми вводить поняття «мовної свідомості», що «постає як сукупність культурно й соціально зумовлених орієнтирів щодо мови, які відбивають колективну оцінку» [Яворська 1999, с. 207]. На глибинному рівні мовна свідомість реалізується в активному виборі між мовними варіантами. Активність вибору полягає в усвідомленому наданні переваги одним варіантам за рахунок інших, що відкидаються як неприйнятні. Відбір варіантів та їхня оцінка відбувається за конкретними критеріями, визначення яких здійснюється з урахуванням різних підходів у ставленні до літературної норми. Так, С. Єрмоленко, Т. Харитонова, О. Ткаченко, Г. Яворська, В. Ткаченко та А. Шамота називають три типи ставлення до норми: «романтичний», «європейський» та «елітарний» [МКН 1998, с. 8]. В основі «романтичного» типу мовної свідомості криється так званий «етнографічний підхід» до літературного стандарту, детермінований протиставленням розмовної та книжної мови під час вибору норми. Зауважимо, що під час початкового становлення норми та її кодифікації домінантним критерієм мовної правильності визнавалася жива розмовна мова. «Європейська» модель мовної свідомості реалізувалася у ставленні до запозичених слів і пов'язана насамперед з проявами мовного пуризму. Якщо «етнографічний» підхід виявлявся на стилістичному рівні мови в орієнтації на народнорозмовні джерела, то «європейська» модель простежується у відштовхуванні від іншомовних впливів на рівні правопису лексичних одиниць. «Елітарна» модель лінгвістичної свідомості найповніше виявляється у галузі термінології. Згідно з цією моделлю широке вживання терміноодиниць не вважається остаточним критерієм норми. При їх творенні пропонується мовна форма, що

є результатом роботи фахівців, завдання яких полягає в оцінюванні певного варіанта відповідно до системи української мови.

Заслужують на увагу й думки російських мовознавців щодо виділення критеріїв літературної норми. Так, В. Іцкович при встановленні норми спирається на два основні критерії: 1) відповідності наявним у мові моделям; 2) уживаності з урахуванням престижності джерела [Іцкович 1982, с. 188]. Близькою є думка, висловлена у «Великому енциклопедичному словнику» за редакцією В. Ярцевої. У виданні зазначено, що визнання нормативності мовного явища чи факту базується на наявності хоча б трьох ознак: на відповідності певного явища структурі мови, на факті масової і регулярної відтворюваності мовної одиниці в процесі комунікації, на прийнятті лінгвістичного явища суспільством [ЯБЭС, с. 338]. Проте не всі дослідники послуговуються цими критеріями, деякі навіть критично ставляться до їхнього застосування на практиці.

Оцінюючи критерій уживаності певної лексичної одиниці авторитетними письменниками, Є. Петрищева підкреслює, що в літературних творах часто трапляються факти, які відображають застарілі норми. Мовознавець негативно оцінює і критерій відповідності мовних явищ внутрішнім закономірностям мови. На її думку, при встановленні літературної норми потрібно керуватися «масовими спостереженнями» [Петрищева 1967, с. 39], і «результатом спостережень будуть кількісні показники». Є. Петрищева висловлює переконання, що статистична перевірка дасть змогу встановити реальну мовну норму, наблизитись до лінгвальної дійсності.

Ф. Філін підкреслює важливість статистичного методу, тому в процесі встановлення нормативності мовного факту дослідник бере «статистичний аналіз кількісного співвідношення мовних варіантів» [Філін 1966, с. 19]. Але, на відміну від Є. Петрищевої, учений не абсолютизує роль статистичного критерію в практичному застосуванні, оскільки масова вживаність певного варіанта не завжди може бути виправданою. Сумнівним для вченого було твердження, що критерій відповідності мовній традиції та критерій уживаності письменниками є вирішальними при встановленні мовної норми, оскільки вони часто суперечать один одному, і, як наслідок, виникає складність встановлення сучасних мовних зразків, еталонів.

На думку Ф. Філіна, до основних засад у визначенні «зразковості» мовної форми належать відповідність системі мови, яка «захищає літературну мову від тиску різнорідних діалектних, просторічних і жаргонних варіантів», а також відображення норми у практиці видавництва і преси, де відбувається диференціація вживання слів [Філін 1966, с. 22].

Проти статистичного критерію виступив С. Ожегов, зазначаючи, що поширеність явища є не стільки критерієм нормативності, скільки умовою, потрібною для визнання явища нормативним [Ожегов 1955, с. 14]. За спостереженнями дослідника, поширеними у мові можуть бути і неправильні лінгвальні факти.

На обмеженість статистичного критерію вказує у своїх працях Л. Граудіна, пояснюючи це тим, що в процесі статистичного аналізу основною формою опрацювання матеріалу є опитування. На практиці метод опитування виявляється у тому, що різне формулювання запитань великою мірою впливає на характер відповідей, в результаті чого спостерігач отримує «спотворені дані» [Граудіна 1966, с. 78]. Використання статистичних результатів, на думку дослідниці, можливе як об'єктивний показник застосування мовних одиниць, наприклад, при встановленні тотожних варіантів, що не несуть змісторозрізнавального навантаження [Граудіна 1980, с. 63]. Серед основних критеріїв норми Л. Граудіна виділяє:

- 1) критерій відповідності системі мови;
- 2) критерій традиційності літературної норми (норма не визнається лише системними закономірностями мови, а формується як зв'язок суспільного вибору та індивідуальних смаків);
- 3) критерій уживаності, тобто реалізації лінгвальної системи у певних умовах спілкування.

В. Костомаров та О. Леонтьєв наполягають на тому, щоб найважливішим критерієм встановлення норми визнати функціонально-стилістичну доцільність, оскільки норму потрібно розглядати у системі текстових зв'язків, а не як ізольоване явище [Костомаров, Леонтьєв 1966, с. 63].

Логічним розвитком усіх попередніх класифікацій російських лінгвістів є класифікація, вироблена Н. Валгіною, що базується на трьох критеріях оцінки норми: 1) системному (враховує стійкість

норм відповідно до мовної структури); 2) функціональному (в його основі лежить широке вживання мовного явища); 3) естетичному (передбачає авторитет джерела) [Валгіна 2001].

Проблема визначення критеріїв нормативності не залишилася поза увагою польських дослідників. Так, В. Дорошевський виділяє шість основних критеріїв при встановленні норм літературної мови: 1) історичний; 2) формально-логічний (кореляції форм); 3) національний (народний); 4) естетичний; 5) географічний (місцевий); 6) літературно-авторський. Як додаткові вчений виокремлює сценічний, шкільний та орфографічний критерії мовної правильності, котрі, на його думку, є швидше способами відповідності певних норм потребам школи, театру, науки [Дольник 1997, с. 7–11].

Як бачимо, у зв'язку з постійним розвитком літературної мови та переглядом літературної норми цілком закономірно існує ряд критеріїв для визнання нормативності лінгвістичних фактів. Усі критерії ідентифікації мовної правильності є відносними. На початку ХХ ст. перевага надавалася романтичному підходу в унормуванні лінгвістичних явищ, в результаті чого одним з основних критеріїв мовної правильності у цей час була народна мова. На сучасному етапі розвитку мови набули ваги три основні тенденції відбору мовних норм: відповідності структурі мови, уживаності, суспільного схвалення, котре визначається за допомогою опитування та анкетування. У ХХІ ст. лінгвісти наголошують на тому, що за основу кодифікації норми потрібно брати: 1) мовну практику освічених носіїв української літературної мови; 2) відповідність структурі української мови; 3) збереження писемно-літературних традицій, які об'єднують комунікативну практику усіх поколінь носіїв літературної мови [ЛНМП, с. 30]. Проте, враховуючи специфічні особливості літературної норми на різних рівнях мовної системи, її зв'язок з історичними процесами, видається доцільним поєднувати та враховувати усі критерії норми під час кодифікації лінгвальних явищ.

Отже, складність нормування детермінована необхідністю визначення літературних норм та адекватністю їхнього відображення у подальшій кодифікації. На підставі аналізу наукових праць українських та зарубіжних лінгвістів констатуємо, що нормування – це встановлення обґрунтованих правил використання мовних засобів,

відібраних суспільством на певному етапі розвитку літературної мови. Дослідження унормування мови – багатоаспектний процес, який передбачає вироблення моделі наукового пошуку. Визначальним є комплексний аналіз теорії і практики унормування літературної мови, який є підґрунтям для практичного врегулювання норм літературної мови.

1.3. Комунікативні ознаки – категорійне поняття культури мови

Виокремлення комунікативних ознак мови має свою історію, знання якої дасть змогу глибше потрактувати це поняття. Перші спроби аналізу зафіксовано ще в працях античних риторів, які комунікативні ознаки називали «ідеями» і пов'язували з особою мовця. Промовець, чи оратор, на думку Діонісія, повинен бути схожим на Протея, що міняв свою подобу залежно від умов. Створюється ж ця подоба шляхом комбінацій «ідей», тобто найменших елементів стилю. Античні автори називали різну кількість «ідей». Так, Діоген Лаертій (Вавилонський) говорив про п'ять позитивних якостей мови оратора: чистоту, чіткість, лаконічність, доречність, красу [цит. за: Бацевич 2004, с. 195]. Аристотель згадував про ясність, правильність, розлогість, стислість, красу слова оратора, а також про негативну якість – «холодність». На думку старогрецького філософа, правильність залежить від п'яти умов: розташування слів одне за одним; використання самих слів, а не описових словосполучень; відсутності висловів із двозначним смислом, крім тих випадків, коли це робиться навмисне; вживання правильних родів; дотримання послідовності в числі, не сплутування однини з множиною [Аристотель 2000, с. 280–281]. Аристотель називає чотири причини «холодності» стилю: уживання складних слів; незвичних висловів; довгих, недоречних епітетів; незрозумілих, із комічним змістом метафор [Аристотель 2000, с. 274–276].